XORAZMGA OID TARIXIY VA ETNOGRAFIK ATAMALARNING TARJIMA MUAMMOLARI

Abdullayeva Mohinur Farhod qizi
Urganch tumani 43-son maktab o‘qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22785245

Annotatsiya

Mazkur maqolada Xorazm vohasiga oid tarixiy va etnografik atamalarning tarjima jarayonida yuzaga keladigan lingvistik, madaniy va semantik muammolari tahlil qilinadi. Xususan, Xorazmning tarixiy davlatchiligi, me’morchiligi, xalq turmushi, urf-odatlari va marosimlari bilan bog‘liq atamalarni boshqa tillarga tarjima qilish masalalari yoritiladi. Tadqiqotda ekvivalentsiz leksika, milliy realiyalar, transliteratsiya, transkripsiya, tavsifiy va izohli tarjima usullarining o‘rni tahlil etiladi. Shuningdek, tarixiy va etnografik atamalarning milliy-madaniy mazmunini saqlash hamda tarjima tilida adekvat ifodalash masalalariga alohida e’tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: Xorazm, tarixiy atama, etnografik atama, tarjima, realiya, ekvivalentsiz leksika, transliteratsiya, tavsifiy tarjima, lingvomadaniyat, milliy kolorit.

Kirish

Tarjima jarayoni turli xalqlar o‘rtasidagi madaniy, ilmiy va ma’naviy aloqalarni rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi. Ayniqsa, tarixiy va etnografik matnlarni tarjima qilish jarayonida muayyan xalqning milliy xususiyatlari, tarixiy tajribasi va madaniy qadriyatlarini to‘g‘ri yetkazish muhim ahamiyat kasb etadi.

Xorazm vohasi Markaziy Osiyoning eng qadimiy madaniyat markazlaridan biri bo‘lib, uning boy tarixi va etnografik xususiyatlari xalq tilida o‘z aksini topgan. Xorazm tarixiga oid yozma manbalar, xalq og‘zaki ijodi, etnografik tadqiqotlar va tarixiy asarlarda ushbu hududga xos ko‘plab atamalar uchraydi.

Bunday atamalar nafaqat muayyan predmet yoki hodisani, balki xalqning tarixiy xotirasi, dunyoqarashi va madaniy tajribasini ham ifodalaydi. Shu sababli ularni boshqa tilga tarjima qilishda oddiy lug‘aviy ekvivalentdan foydalanish ko‘p hollarda yetarli bo‘lmaydi.

Xorazmga oid tarixiy va etnografik atamalarni tarjima qilish muammosi bugungi kunda tarixiy-madaniy merosni xalqaro miqyosda targ‘ib etish nuqtayi nazaridan ham dolzarb hisoblanadi.

Tarixiy va etnografik atamalarning o‘ziga xosligi

Tarixiy atamalar ma’lum bir tarixiy davr, davlat tuzumi, siyosiy boshqaruv, ijtimoiy munosabatlar yoki tarixiy voqealarni ifodalovchi leksik birliklardir.

Xorazm tarixiga oid atamalarga quyidagilarni misol qilish mumkin:

xon;
xonlik;
ark;
qal’a;
bek;
devon;
madrasa;
karvonsaroy;
darvoza.

Etnografik atamalar esa xalqning kundalik turmushi, urf-odatlari, marosimlari, kiyim-kechaklari va maishiy hayoti bilan bog‘liq birliklarni o‘z ichiga oladi.

Masalan:
beshik;
do‘ppi;
supra;
tandir;
ayvon;
kelin salom;
beshik to‘yi;
sunnat to‘yi.

Ushbu atamalarning aksariyati boshqa tillarda to‘liq ekvivalentga ega emas.

Xorazmga oid tarixiy atamalarni tarjima qilish muammolari

Tarixiy atamalarni tarjima qilishda birinchi navbatda ularning qaysi tarixiy davrga tegishli ekanligini aniqlash lozim.

Masalan, xonlik atamasi tarixiy davlat boshqaruvi shaklini anglatadi.

Uni ingliz tilida:
Khanate
tarzida berish mumkin.

Biroq “state” yoki “kingdom” kabi birliklar xonlikning tarixiy va siyosiy xususiyatlarini to‘liq ifodalamaydi.

Masalan:
Xiva xonligi — Khiva Khanate
tarjimasi tarixiy nom va davlat tuzilmasining o‘ziga xosligini saqlaydi.

“Xon” atamasining tarjimasi

“Xon” tarixiy hukmdor unvonidir.

Uni:
Khan
tarzida transliteratsiya qilish keng qo‘llaniladi.

Masalan:
Muhammad Rahimxon — Muhammad Rahim Khan

Bu yerda “Khan” so‘zini “king” deb tarjima qilish har doim ham to‘g‘ri bo‘lavermaydi. Chunki “xon” va “king” turli tarixiy-madaniy tizimlarga mansub tushunchalardir.

Shuning uchun tarixiy unvonlarni asl shaklda saqlash ilmiy aniqlikni ta’minlaydi.

Me’moriy atamalarni tarjima qilish

Xorazm madaniy merosida me’morchilik muhim o‘rin tutadi. Shu sababli tarixiy matnlarda ko‘plab me’moriy atamalar uchraydi.

Masalan:
Qal’a
Ingliz tilida:
fortress
deb tarjima qilinadi.

Biroq “qal’a” so‘zining funksiyasi tarixiy davrga qarab turlicha bo‘lishi mumkin.

U:
mudofaa inshooti;
hukmdor qarorgohi;
aholi yashash joyi
sifatida ham xizmat qilgan.

Shu sababli ayrim hollarda tavsifiy tarjima talab qilinadi.

Ark

“Ark” Xorazm va boshqa Sharq hududlaridagi tarixiy davlat boshqaruvi va hukmdor qarorgohi bilan bog‘liq tushunchadir.

Tarjimada:

Ark — fortified residence of the ruler

shaklidan foydalanish mumkin.

Bu usul so‘zning funksional va tarixiy mazmunini aniqroq ifodalaydi.

Karvonsaroy

Karvonsaroy tarixiy savdo yo‘llarida savdogarlar va sayohatchilar uchun mo‘ljallangan inshoot hisoblanadi.

Ingliz tilida:

caravanserai

shakli keng qo‘llaniladi.

Bu birlik xalqaro madaniy leksikada ma’lum darajada o‘zlashgan.

Shuning uchun uni transliteratsiya orqali berish maqsadga muvofiqdir.

Etnografik atamalarni tarjima qilish muammolari

Etnografik birliklarni tarjima qilish tarixiy atamalarga nisbatan yanada murakkabroq bo‘lishi mumkin. Chunki ular xalqning kundalik turmushi va madaniy qadriyatlari bilan chambarchas bog‘liq.

“Beshik” atamasi

Beshik o‘zbek xalqining an’anaviy bolalar parvarishi madaniyatida muhim o‘rin tutadi.

Oddiy tarjima:

cradle

Biroq mazmunan aniqroq variant:

traditional Uzbek cradle

Bu yerda beshikning milliy-madaniy xususiyati saqlanadi.

“Do‘ppi” atamasi

Do‘ppi milliy bosh kiyimlardan biri hisoblanadi.

Uni “cap” deb tarjima qilish mumkin, ammo bu tarjima milliy xususiyatni yo‘qotadi.

Shuning uchun:

doppi — traditional Uzbek skullcap

tarjimasi maqsadga muvofiqdir.

“Tandir” atamasi

Tandir milliy taom tayyorlashda ishlatiladigan an’anaviy o‘choqdir.

Ingliz tilida:

tandoor

yoki:

traditional clay oven

shakllaridan foydalanish mumkin.

Tarjima variantini tanlash matnning xususiyatiga bog‘liq.

Marosim atamalarini tarjima qilish

Xorazm xalqining marosim va urf-odatlari bilan bog‘liq birliklar milliy-madaniy mazmuni bilan ajralib turadi.

Beshik to‘yi

“Beshik to‘yi” chaqaloq va beshik bilan bog‘liq an’anaviy marosimdir.

Tarjimada:

traditional cradle ceremony

yoki kengroq shaklda:

traditional ceremony celebrating the placement of a newborn child in a cradle

variantlaridan foydalanish mumkin.

Kelin salom

Kelin salom o‘zbek xalqining to‘y marosimlariga xos an’anadir.
Tarjimada:
traditional bride greeting ceremony
yoki:
a traditional ceremony in which the bride greets and pays respect to her new relatives
variantidan foydalanish mumkin.
Ikkinchi variant marosimning mazmunini to‘liqroq ochib beradi.
Ekvivalentsiz leksikani tarjima qilish
Tarjima jarayonidagi eng asosiy muammolardan biri ekvivalentsiz leksikadir.
Ekvivalentsiz leksika — tarjima tilida to‘liq va aniq muqobili mavjud bo‘lmagan so‘zlardir.
Xorazmga oid quyidagi birliklarni ekvivalentsiz yoki qisman ekvivalentli birliklar sifatida ko‘rsatish mumkin:
mahalla;
do‘ppi;
beshik to‘yi;
kelin salom;
Navro‘z sayli.
Masalan, mahalla so‘zi oddiy “neighborhood” tushunchasidan kengroq mazmunga ega.
Mahalla:
yashash hududi;
ijtimoiy birlik;
qo‘shnichilik tizimi;
o‘zini o‘zi boshqarish shakli
sifatida namoyon bo‘ladi.
Shuning uchun:
mahalla — traditional neighborhood community
tarjimasi ma’qulroq hisoblanadi.
Transliteratsiya usuli
Transliteratsiya milliy-madaniy birliklarni tarjima qilishda muhim vositadir.
Ushbu usulda so‘zning asl shakli saqlanadi.
Masalan:
Xorazm — Khorezm;
Xiva — Khiva;
Ichan qal’a — Ichan-Qal’a;
madrasa — madrasa;
mahalla — mahalla.
Transliteratsiyaning asosiy afzalligi milliy koloritni saqlashidir.
Biroq tarjima tilidagi o‘quvchi so‘zning ma’nosini tushunmasligi mumkin.
Shu sababli transliteratsiyani izoh bilan qo‘llash samarali hisoblanadi.
Masalan:
Ichan-Qal’a — the historical inner town of Khiva.
Tavsifiy tarjima
Tavsifiy tarjima so‘zning mazmunini kengroq tushuntirish orqali amalga oshiriladi.
Masalan:
Kelin salom
so‘zini:
a traditional wedding ceremony in which the bride greets the members of her new family
tarzida berish mumkin.

Bu usul ayniqsa marosim va etnografik birliklarni tarjima qilishda samaralidir.

Izohli tarjima

Tarixiy-ilmiy matnlarda izohli tarjima muhim ahamiyatga ega.

Masalan:

Ichan-Qal’a

so‘zi:

Ichan-Qal’a, the historic inner city of Khiva

tarzida berilishi mumkin.

Bu tarjima orqali tarixiy nom saqlanadi va uning mazmuni tushuntiriladi.

Funksional muqobillik

Ba’zi hollarda tarjima tilida mazmunan yaqin tushunchani tanlash mumkin.

Masalan:

O‘zbekcha atama	Inglizcha muqobil
qal’a	fortress
darvoza	gate
saroy	palace
bozor	market
minora	minaret

Biroq funksional muqobillikdan foydalanishda tarixiy kontekst hisobga olinishi lozim.

Milliy koloritni saqlash masalasi

Tarjimada milliy koloritni saqlash muhim vazifalardan biridir.

Milliy kolorit:

xalq turmushi;

urf-odatlar;

tarixiy tajriba;

an’analar;

dunyoqarash

bilan bog‘liq holda shakllanadi.

Masalan, “do‘ppi” so‘zini “cap” deb tarjima qilish predmetni bildiradi, ammo milliy koloritni saqlamaydi.

Shu sababli:

doppi — traditional Uzbek skullcap

tarjimasi samaraliroqdir.

Tarjimada milliy birlikni saqlash orqali Xorazm xalqining madaniy xususiyatlari ham xalqaro o‘quvchiga yetkaziladi.

Tarjimonda tarixiy va etnografik bilimlarning o‘rni

Tarixiy va etnografik matnlarni tarjima qiluvchi mutaxassis quyidagi bilimlarga ega bo‘lishi zarur:

tarixiy bilim;

etnografik bilim;

madaniyatshunoslik;

lingvistik bilim;

tarjima nazariyasi;

xalq urf-odatlarini bilish.

Tarjimon so‘zning faqat lug‘aviy ma’nosini bilishi yetarli emas. U ushbu birlikning tarixiy va madaniy asosini ham anglay olishi kerak.

Xorazmga oid atamalarni tarjima qilish modeli

Xorazm tarixiy va etnografik atamalarini tarjima qilishda quyidagi modeldan foydalanish mumkin:

1-bosqich. Atamani aniqlash
So‘zning tarixiy yoki etnografik xususiyati aniqlanadi.
2-bosqich. Madaniy mazmunni o‘rganish
Atamaning kelib chiqishi va xalq hayotidagi o‘rni aniqlanadi.
3-bosqich. Ekvivalentni qidirish
Tarjima tilida to‘liq yoki qisman ekvivalent mavjudligi tekshiriladi.
4-bosqich. Tarjima strategiyasini tanlash
transliteratsiya;
tavsifiy tarjima;
izohli tarjima;
funksional muqobil.
5-bosqich. Tarjima sifatini baholash
Tarjimada ilmiy aniqlik va milliy kolorit saqlanganligi aniqlanadi.
Xorazmga oid ayrim atamalarning tarjima xususiyatlari

T/r	Atama	Guruh	Tavsiya etiladigan tarjima
1	Xorazm	Geografik-tarixiy	Khorezm
2	Xiva	Tarixiy-geografik	Khiva
3	Xonlik	Siyosiy-tarixiy	Khanate
4	Ark	Me’moriy-tarixiy	fortified residence
5	Qal’a	Me’moriy	fortress
6	Karvonsaroy	Tarixiy-me’moriy	caravanserai
7	Mahalla	Ijtimoiy-madaniy	traditional neighborhood community
8	Beshik	Etnografik	traditional Uzbek cradle
9	Do‘ppi	Milliy kiyim	traditional Uzbek skullcap
10	Kelin salom	Marosimiy	traditional bride greeting ceremony

Xorazmga oid tarixiy va etnografik atamalarni tarjima qilish tarjimashunoslikning murakkab va muhim yo‘nalishlaridan biridir. Ushbu birliklar xalqning tarixiy tajribasi, turmush tarzi, urf-odatlari va milliy madaniyati bilan bevosita bog‘liqdir.

Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

Birinchidan, Xorazmga oid tarixiy va etnografik atamalarning aksariyati boshqa tillarda to‘liq ekvivalentga ega emas.

Ikkinchidan, bunday birliklarni tarjima qilishda so‘zning lug‘aviy ma’nosi bilan bir qatorda uning tarixiy va madaniy mazmunini ham hisobga olish zarur.

Uchinchidan, transliteratsiya tarixiy va milliy nomlarni saqlashning samarali usuli hisoblanadi.

To‘rtinchidan, tavsifiy va izohli tarjima etnografik va marosimiy birliklarning mazmunini to‘liq yetkazishga yordam beradi.

Beshinchidan, tarjimada milliy koloritni saqlash xalqning madaniy merosini xalqaro miqyosda to‘g‘ri targ‘ib qilish uchun muhimdir.

Shunday qilib, Xorazmga oid tarixiy va etnografik atamalarni tarjima qilishda lingvistik, tarixiy va madaniy yondashuvlarni birlashtirish zarur. Bu esa tarjimaning adekvatligini ta’minlash bilan birga Xorazmning boy tarixiy va madaniy merosini boshqa xalqlarga to‘g‘ri yetkazishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод. – Москва: Международные отношения, 1975.
2. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. – Москва: ЭТС, 2002.
3. Фёдоров А.В. Основы общей теории перевода. – Москва: Высшая школа, 2002.
4. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – Москва: Международные отношения, 1980.
5. Маслова В.А. Лингвокультурология. – Москва: Академия, 2001.
6. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент.
7. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Тошкент: Sangzor, 2006.
8. Телия В.Н. Русская фразеология и лингвокультурология. – Москва, 1996.
9. Newmark P. A Textbook of Translation. – London: Prentice Hall, 1988.
10. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. – London: Routledge, 2018.